

PALANUMÄE LUGU JA KEELE LUGU*

MART VELSKER

I

Mats Traadi „Minge üles mägedele” sisaldab endas mitut lugu, klassikaliselt panoraamse ja suure proosateose puhul on see ootuspärane. Kriitika on jõudnud juba mitmele aspektile tähelepanu pöörata, eriti on rõhutatud seda, et „Minge üles mägedele” on ühe koha lugu, Palanumäe lugu. On asutud eesti kultuuri osaks rääkima ka Traadi protomaastikke, Kuutsemäge ja Kuudse talu, mis asub mäe jalamil (nt Palli 2010; Annus 2011). Omaette pikaks looks on saanud ka kirjutamis- ja avaldamisprotsess. Hiljem sarja proloogiks nimetatud romaan „Puud olid, puud olid hellad velled” ilmus 1979. aastal, sarja põhiosa (kokku kaksteist romaani) ajavahemikus 1988–2010. Koondpealkirja all ilmunud esimese köite tiitellehel on küll aastaarv 1987, kuid Holger Kaints on kinnitanud, et see on vale, raamat ilmus 1988. aasta sügisel (Kaints 2010: 9). Üllatavalt vähe on siiski räägitud nende romaanide keelest – üllatavalt, sest üheski teises ilukirjanduslikus tekstikogumis pole mitte kunagi tartu keelt¹ kasutatud nii palju kui siin. Olukorras, kus tartu keele tähtsus igapäevases suhtluses on märgatavalt kahanevad, mõjub Traadi „Minge üles mägedele” tahes tahtmata ka monumendina keelele. Kindlasti ei pea kriitikuid kahtlustama selles, et nad kohalikku keelekuju romaanides üldse ei märka. Ilmselt on seda hakatud juba aastakümnete eest võtma Traadi loomingu loomuliku osana ja kui – vähemalt pealtnäha – siin pole põhimõttelisi muutusi toimunud (näiteks võrreldes romaaniga „Tants aurukatla ümber”, 1971), siis selle küsimusega enam eraldi ei tegelda ja loetakse tartukeelsus üheks kohalikkuse atribuudiks, allutatakse see Palanumäe loole. Tundub siiski, et keel on siin enamatki kui atribuut. Siin kirjutaja luges Traadi sarja „Minge üles mägedele” saadetuna erihuvist keele, koha ja kultuurilise identiteedi suhete vastu. Kindla vaatenurgaga lugemine kinnitas, et „Minge üles mägedele” on kõige muu kõrval ka ühe keele lugu.

Lõuna-Eesti kirjanduses kõlavad kokku tartu, mulgi, võru ja setu keel ning on ilmne, et üldjuhul tajutakse neid kõiki ühtse traditsioonina, eriti Põhja-Eestist vaadatud pilgu läbi ja eriti proosas, kus „eeskujulike” lõunaeestikeelsete tekstide osakaal on väiksem kui luules. Tegelikult on eeskujuliku teksti küsimus problemaatiline, tekste pole palju ning vähestes olemasolevates on paralleelselt eksisteerinud kaks põhivõimalust: lõunaeesti keelt kasu-

* Artikli aluseks on ettekanne konverentsil „Minge üles mägedele – Palanumäe romaan”, mis toimus 17. novembril 2011 Tallinnas.

¹ Kui taotleda maksimaalset kongeniaalsust autoriga, siis peaks rääkima õieti Tartu murdest – sõna *murre* eelistamist sõnale *keel* on Traat ise lühidalt põhjendanud. Tundub siiski, et Traadi enda hoiakud on sellised, et põhimõttelist vastuolu siin otsima ei pea, ta leiab vaid, et „Tartu murre on keeleks normeerimata” (Traat 2009a: 105). Liiati kasutatakse ka romaanisarja tekstis sagedasti sõnapaari *tartu keel*. Selles olukorras jätab ka artikli autor endale siiski vabaduse kõnelda tartu keelest.

tatakse proosateoses kas läbivalt või siis ainult tegelaste kõnes. Viimane variant on olnud tavalisem, jutustaja tekst on suunatud „suurt” kirjakeelt mõistvale lugejale ning otsese kõne kaudu tuuakse välja tegelaste kohalikkus ja individuaalsus. Mõistagi on see tava üldisem: nii on tehtud mitmel pool maailmas ja Eestis leiab näiteid mujaltki kui Lõuna-Eestist. Lõunaeesti kirjanduses on sellise lahenduse üks peamisi juurutajaid ja malliandev autor Jaan Lattik. Tal on muuhulgas selliseidki tekste, kus üks tegelane räägib põhjaeesti ja teine lõunaeesti keeles: tüüpilisem on lõunaeestilik pruuk tema lapstegelaste puhul, kes „veel” pole teist rääkimisviisi ära õppinud. Lattik ei kasuta võru keelt kindlasti mitte tegelase naeruvääristamiseks, see on tema jaoks loomulik kõnelemisviis, kuid tundub, et Lattiku humoorikad pildikesed laste elust võivad hakata osaliselt kokku kõlama üldise tendentsiga, kus murrakuid ja sotsiolekte kasutatakse tegelaste veidruse, harimatuse ja väiksuse demonstreerimiseks.

Läbivalt lõunaeesti keelt kasutava proosa esindusautoriks on viimastel aastakümnetel kujunenud Kauksi Ülle, kuid ta pole kirjandusloos esimene, kes sellise valiku on teinud. Varasemas kirikukirjanduses sundis läbivaks tartukeelsuseks soov tekst lugejale mõistetavaks teha, XX ja XXI sajandi ilukirjanduses tulevad aga üha rohkem mängu muudki kaalutlused, järjest selgemalt on näha valiku ideoloogiline tagapõhi. Traadi varases loomingus leiab tegelikult näiteid mõlemast variandist – tõsi, suurt nalja ega ka maainimeste tögamist siit otsida ei tule, eesmärgid on teistsugused. „Tants aurukatla ümber” kinnistas Traadi tüüpivõimaluseks selle, et autor kasutab jutustajakõnes eesti kirjakeelt ja dialoogides tartu keelt, selline lahendus on valdav ka romaanisarjas „Minge üles mägedele”. Nende näidete kõrval on tal ka läbinisti tartu keeles kirjutatud tekste. 1961. aastal kirjutab Traat esimese tartukeelse luuletuse, 1971. aastal valmib pikem tartukeelne novell „Kius” (Traat 2009a: 105), mis ilmus proosakogus „Mänguveski” (1972).

Kirjelatud kahe võimaluse kõrval on tegelikult olnud XX sajandil tüüpilisemgi kolmas – see, et proosakirjanik küll markeerib mingil kombel tegelase pärinemist kuskilt murdealalt, kuid dialoog jääb ikka eestikeelse jutustajakõnega sarnaseks. Seda kohtame Bernard Kangrol, Valev Uibopuul ja paljudel teistel Lõuna-Eestist ainet leidvatel autoritel. Traadilgi on selliseid tekste, kus tegelased on põhjaeestikeelsed, kuigi neilt võiks eeldada kohalikus keeles kõnelemist. Ja lõppude lõpuks esineb Traadil ka mängu kummalise keeleseguga, näiteks novellikogus „Islandi suvi” (2003) ilmunud jutus „Koh-tupeegel”. Niisiis ei saa öelda, et sarjas „Minge üles mägedele” esinev põhja- ja lõunaeesti keelte vaheldamine oleks ainumõeldav traadilik lahendus, kuid on tõsi, et see on tüüpilisem ning suurteose keelekasutus on tal teadlikult planeeritud. Teadlikkust kinnitab jällegi autor ise: just romaani „Puud olid, puud olid hellad velled” kirjutamise aegu pöördus Traat nõu saamiseks murdeuuri- ja Hella Keema poole (Traat 2009a: 105) ning ta on tegelaskõnet kujundades konsulteerinud keeleteadlastega ka hiljem.

Praegu pole plaanis süveneda kirjaniku keeletarvituse üksikasjadesse ega välja tuua kõiki stiilinüansse. Huvi pakub kõigepealt Traadi strateegiate üldine kaardistamine ning nende tekstikohtade fikseerimine, kus on märgata keelelisi kollisioone või keele otsest tematiseerimist mõnel teisel viisil. Nende tekstikohtade kaudu võiks siis välja tulla ka olulist materjali kultuurihoiakute ja identiteediavalduste kohta. Mõnda keeletarvituse tunnusjoont tuleks

aga – lisaks öeldule – veel kohe alguses teadvustada. Esiteks, Traadi konsulteerimised tähendavad seda, et ta taotleb tegelaskõnes võimalikult autentset tartu keele kasutust – niivõrd-kuivõrd autentsus siin on võimalik. Keele kõrvutiõlemine võib olla neutraalne, see võib tekitada ka mõnikord koomilisi nihkeid või konflikte, peamine on aga ikkagi see, et realist Mats Traat taotleb siin keelt, mis oleks „nagu päris”. Teiseks, dialoog on Traadil muuhulgas tegelaste individualiseerimise vahendiks. See ei tähenda, et Peeter Künstler väga oleks eksinud, väites, et Traat kirjutab „heas eesti keeles ja diskreetselt ühtlustatud Tartumaa murdes” (Künstler 1999: 883) – ühtlustamine pole aga kõige ühetaoliseks tegemine. Kolmandaks, kuigi keelte vaheldamise üldprintsiip ei muutu, on selgesti hoomatav, et „Puud olid, puud olid hellad velled” on kirjutatud teistsuguses stiilivõtmes kui järgnevad romaanid ja seda on ka kriitikas märgatud. Laias laastus võib tõesti öelda, et see romaan on ülejäänud tsükliga võrreldes poeetilisem (vt nt Tammiste 2008: 899–900). Kuidas see poeetilisus mõjutab aga autentsustaotlust, see jäägu edasiste uurijate selgitada.

II

Keelelise tegevuse markeerimist on üle keskmise palju romaanis „Võim”, mis alustab sarja põhiosa. Pärast see väheneb, et taas sagenema hakata sarja teises pooles. Võib loota, et asjakohaste väljakirjutuste eriline nappus teise, kolmanda ja neljanda jao puhul ei ole uurija hooletus, vaid enam-vähem selline ongi üldpilt. Näib, et esimeses osas tingib keelelise tegevuse aktualiseerimist vajadus alustada teiste lugude kõrval keele lugu, neis osades, kus see lugu eriti kuhugi ei arene, tõusevad tähtsamaks teised asjad. Sarja neljas esimeses osas toimub tegevus aastatel 1885–1905, perioodil, mil eesti ja saksa keel olid sattunud venestussurve alla, kuid suuri muutusi põhjajaeesti ja lõunaeesi keelte vahekorras ei toimunud. Ühelt poolt oli juba varem otsustatud see, missugune maarahva keelekuju saab ühise kirjakeele aluseks, teisalt ei olnud veel toimunud uus nihe mentaliteedis, mis senisest veel rohkem väärtustas ühte riiki ja ühte keelt ning mis kogus jõudu pärast Eesti Vabariigi tekkimist. „Minge üles mägedele” tahab esitada asju „nagu päris”, seega püütakse siin tartu keele lugu asetada ajalooliste tõsiasjade valgusse – see lugu muutubki sündmusterohkemaks pärast väikest viivitust.

Ka tegelaste keelekasutus on kujundatud ajaloolist perspektiivi arvestades. Kui tegelane on maainimene ja kui on tegemist vanema(te) sugupõlve(de)ga, siis on olukord kaunis ühemõtteline: need on tartukeelsed tegelased, kelle identiteet on kõnelemisviisiga seotud. Kuigi on teiste keelte olemasolu kogetud ja neid pruukidagi proovitud, siis on ometi selge, et nende enesemääratlus pole sellest muutunud. Selline ühemõtteline olukord on siis ka romaanisarja peategelase Hendrik Susiga. Haridust saanud ja Hendrikust noorem naisterahvas paneb ta keelt tähele: „Te räägite kogu aeg murrakut. See on omajagu stiilne,” lausus Susanne liikumatul pilgul lambileeki vahtides. „Hea on, kui inimene jääb truuks oma keelele ja kommetele.” „Mul tõisi ei oleki,” ruttas Hendrik kinnitama” (Traat 2009b: 610). Kui ei ole teist keelt ega teisi kombeid Hendrikul, siis ammuigi mitte tema isal Kotteril: „Kirikhärraga tegeles Mai isa, Kotter võttis koolmeistri ja kirjutaja oma hoolde, ise südamest

rõõmus, et ei pidanud pead murdma, millest õpetajaga kõnelda, tuli ju sellega ajada peenemat juttu, pealegi kirjakeeli, nõnda oli tark ja viisakas, kuid nii jutupuhumine kui tallinna keel olid Kotteri nõrgad kohad” (Traat 2008: 181). Hendriku teine naine Lilli on omajagu mehest noorem ja oskab juba keelt vahetada küll, aga ega temagi puhul ei ole kahtlust, kuhu ta kuulub ja mis on tema esimene keel. Lilli kohtumist Tartu linna keele ja kommetega räägitakse lahti nii: „„Jõvva küll minnä,” kinnitas Palanumäe perenaine ja parandas end punastades: „Jõuan küll!” Linnas tuli ju rääkida tallinna keelt, järsku mõni kuuleb, hakkab veel naerma: kust pärapõrgust need pärit on!” (Traat 2009c: 66.)

Kolm äsja tsiteeritud tekstikohta kirjeldavad keelte kokkupõrkeid, igauks neist laheneb eri moel. Kas neid stseene kirja pannes võis Traat silmas pida ka mingit sellist lahknevust, mis võiks tähistada lõunaeeatluse vastuolu eestlusega? Nagu paljude lõunaeeatluste jaoks nii ka Traadi jaoks on tegemist topeltidentiteediga: ühelt poolt eristutakse keeleliselt lõunaeeatlustena, teiselt poolt ei seata sellega kahtluse alla eestlaseks olemist või ka eestimeelsust. Sellises topeltidentiteedis peitub problemaatilisi sõlmi, kuid ühemõtteline lahendus polegi siin lihtsalt võimalik, vähemalt Traadi jaoks mitte. Juba XX sajandi lõpust alates on sarja „Minge üles mägedele” korduvalt võrreldud A. H. Tammsaare „Tõe ja õigusega”. 1999. aastal formuleeris Ilmar Palli Traadi ja Tammsaare võrdluse küsimusena kirjanikule, mis pakkus vastandamisvõimalust. Traadi vastus võtab pakutava vastanduse maha, hajutab Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti opositsiooni suuremalgi määral, kui see ehk romaanisarja lugeja võiks eeldada. Palli ja Traadi kahekõne on kirja pandud sellisena: „Vägisi tükib keelele küsimus, kas Traat on loomas suurteost Lõuna-Eesti taluelust vastukaaluks põhjaeestilisele „Tõele ja õigusele”? Traadi meelet polegi Tammsaare teos rõhutatult põhjaeestilik, selle tegevus toimub kogu Eesti kohta küllalt spetsiifilistes oludes – soosaarel. „Ei maksa unustada, et rahvuslik ärkamisaeg sai alguse just Lõuna-Eestis,” arutleb Traat. Ka tema romaani tegelastesse on see ajalooündmus tugeva jälje jätnud. „Palanumäe pole mingi eriline paik,” rõhutab kirjanik. „Kõige tavalisem eesti talu kõige tavalisemate inimestega” (Palli 1999: 33).

Topeltidentiteet sisaldab aga ikkagi sõlmi ja tartu keele käekäik samuti. See on paratamatult hääbumise lugu – allakäik enamvähem samal ajal, kui toimub eestluse tõus. Sellele paralleelsusele viitab ka Traat romaanis, sageli vahetavad keelt rahvuslikult aatelised tegelased, kes peavad oma missiooniks levitada vaimuvalgust. Romaanis „Võim” on just koolmeister Gustav Teder see, kes raugematu innuga võitleb tartu keele vastu, aga ootamatus situatsioonis kasutab temagi spontaanselt tartu keelt (Traat 2008: 231–232). Kui revolutsioonivaimustusest äratust saanud Nuustaku ministeeriumikooli õpilased 1905. aastal teevad linnamäele lõkke, peavad kõnesid ja esitavad värsse, siis ei kujune sellest mõistagi mitte mingit murdeluule õhtut. Romaanis „Must sõda” loevad ja laulavad poisid Anna Haava ja Lydia Koidula luuletusi, räägivad eesti kirjakeelt ja nõuavad eesti keele õpetust ministeeriumikooli – kooli, kus valitses vene keel ja kus karistati mis tahes „vales” keeles rääkijaid (Traat 2008: 844–851). 1930. aastatel esindab edenemispüüdlikku orienteeritust eesti kirjakeelele näiteks Mäejaani peremees August: „Tema oli uue aja inimene, käinud gümnaasiumis, tellis kaht põllumajanduslikku ajakirja, rääkis tallinna keelt. „Kulub elus ära”” (Traat 2010: 109).

„Minge üles mägedele” tegevusaeg jõuab küll vaid õige napilt välja Eesti NSV-sse, nii ei jutustata meile veel mitte sellest, kuidas vana pruuk Palanumäelt lõplikult kaob. Kõik Hendriku lapsed saavad esimese keelena selgeks tartu keele, nende hulgas kõige noorem laps Hind, keda on võimalik pidada autobiograafiliseks tegelaseks. Edasine keelekasutus sõltub aga juba senisest rohkem haridusest ja elupaikade vahetusest. Ootuspäraselt jäävad tartu keelt kõnelema need Hendriku lapsed, kes on määratud elama maainimestena Lõuna-Eestis. Linna sattunud lastega on olukord keerulisem, usutavasti on Traat seda keerulisust sihipäraselt romaanisarja sisse kirjutanud, et peeldada ja problematiseerida kogu situatsiooni. Kui Kotter ja Hendrik kehas-tavad sarjas keele püsivust, siis kõige huvitavamal moel saavad keelise muutumise kandjateks kolm Hendriku linna lahkunud poega: Märt, Ilmar ja Lembit. Märt on lastest ainuke, kes käib ülikoolis. Temast saab arst Tartus ja ehkki ta nii mõneski sarja jaos „unustatakse”, võib ikkagi väita, et tege-mist on ühe positiivsema tegelaskujuga. Viendas jaos „Umbne suvi” hakkab paistma, et selle positiivsuse kaasandeks kujuneb ka truudus kodukeelele, Palanumäel käiv üliõpilane räägib endiselt tartu keelt ning teenib sellega ära koguni koolmeister Aalepi vaikiva halvaksapanu: „„Koolmeistrile tuli pentsik ette, et tulevane arst kasutab kodus järjekindlalt tartu keelt, tema ise oli pärit Võrumaalt, kuid rääkis kirjakeelt, sest mis haritud mees see on, kes pruugib murret. [...] Igatahes leidis Aalep Palanumäe tudengi juures mõndagi laita” (Traat 2009b: 178). Nii see aga ei jää, aastaid hiljem, sarja viimases romaani „Õelate lamp” käib Märt taas Palanumäel, seekord koos vendade Elia ja Ruuduga. Kõik vennad peale Märdi – nii kaugelt tulijad kui kodusolijad, nii vimmakiskujad kui leplikud vestlejad – räägivad selle külaskäigu ajal tartu keelt (Traat 2010: 427–436). Märdi keeleline eelistus, mis „Umbses suves” võis tunduda autori programmilise avaldusena, on nüüd muutunud. Kogu situatsioon mõjub ennekõike kui paratamatute muutuste tunnistus, ikka see keele taandumise lugu, kuid jutustaja ei vali siin endale üht või teist poolt. Tõsi, kõikjal jutustaja neutraalne pole, modaalsuse väiksed avaldused suunavad siin ja seal lugejat ikkagi tundma tartu keele saatuse asjus kahjutunnet. Keel hääbub, nagu varem on hääbunud vana usk, võimalik oleks vaadelda keele-ga toimuvat ka ühena paljudest traagilistest õnnetustest, mis Traadi proosa-le iseloomulikud. Romaani „Metsaline näitab ennast” lõpus sureb Hendriku naine Mai ning nende tütar Maali loeb palvet: „Viimaks pani ta käed kokku ja luges meieisapalvet – tallinna keeli. Üleüldine edenemine oli sealmaal, et ei kirikus ega koolis kasutatud enam tartukeelset palvet” (Traat 2009b: 495). Fraas „üleüldine edenemine” on kahtlemata irooniline ja inimese surm seos-tub keele kadumisega – sellist äraspidist edenemist Traat läbi romaanisarja jutustabki. Nende näidete kõrvale on võimalik aga jätkuvalt tuua ka teistsu-guseid, kus jutustajahääle suunavat jõudu tunda ei ole. Vahendid, millega keelt reflekteeritakse, on napid ja vaoshoitud, ent ometi mitmekesised. Nii ka Märdi poolvendade Ilmari ja Lembitu kujutamisel.

Märdi keelekasutus sarja jooksul lihtsalt muutub, kindlasti ei ole tast kujundatud sellist sihiteadlikku keelevahetajat nagu Ilmarist. Ilmar kolib Tallinna varem kui Lembit ning oskab siis õpetada ka nooremat, kes ei tea, et Tallinnas ei ole präänikuid: „Siin on biskviidid, muud nimetust ei tunta. Siin pead nõnda rääkima. Mul oli ka algul raskusi. Aga küll harjud ära” (Traat 2010: 245). Ilmari valikuid on sõbralikult karikeeritud, ta on tegelane,

kes tahab järjekindlalt tarvitada tallinna keelt, aga päris korralikult seda ikkagi ei suuda, eriti tulevad lõunaeestilised sõnavormid ja häälduspõhi nähtavale kirjas, mille ta saadab Tallinnast Palanumäele (Traat 2010: 239–240). Siin pole nii värvikat mängu segakeelega nagu näiteks novellis „Kohtupeegel”, kuid tendents on samalaadne.

Kõige huvitavama keelilise käitumise on Traat andnud Lembitule, kes tunneb huvi kirjasõna vastu ja kolib lõpuks Tallinna. Maalapsena on temalgi tartu keel esimene, mida ta kõnelema hakkab. Eesti kirjakeel jõuab temani kooliõpetuse ja kirjapandud tekstide kaudu, aga jõuab ka suhtluses Otsa perenaise Minnaga. Romaanis „Haamri all” hoolitseb Minna Ilmari ja Lembitu eest, kiindub eriti Lembitusse ja püüab poisse kasvatada viisakateks inimesteks: „...ta rääkis nendega tallinna keelt, mis mõjus juba iseenesest peenelt, muidu kuulsid poisid raamatukeelt vaid koolitunnis” (Traat 2009c: 434). Tallinna keel mõjub korralikumalt, rafineeritumalt, haritumalt, isamaalisemalt. Lembitu jaoks tunduvad lisaks sellele olevat keeles ka esteetilised väärtused ning kahtlemata on seal ka enesemääratluse komplitseeritud mehhanism.

Peamiselt Lembituga seostuvad keeleilu imetlemine ja sellega seotud naljad. Keelelisi arusaamatusi ja koomikat on ka teiste lapstegelaste puhul, Lembituga on need situatsioonid aga mõnikord spetsiifilised. Näiteks on viimases köites stseen, kus Ainal on suur heinaküün maha põlenud ja Lembit pöördub isa poole: „„Aina-aal Ainal aina palanu,” ütles Lembit isale. „Ää viil, et meil Palanumäel es lüü midägi palama,” vastas Hendrik hajameelselt, mõtetega odra juures, mis kuuma ilmaga valmis kiiresti...” (Traat 2010: 226). Hendrik taipab küll Lembitu jutu sisu, kuid tema vastus on hajameelne ning ta ei märka, et Lembit teeb kahte asja korraga: räägib küüni põlemisest ja mängib vokaalharmoonilist mängu, mis löikub kohanimedele semantikasse. Traat jätkab seda mängu tegelikult veel Hendrikugi repliigis (Palanumägi on eesti keeles 'põlenud mägi'), kuid ta teeb pereisa tahtmatuks kaasamängijaks – Hendrik mõtleb samal ajal hoopis odra kasvamisele.

Teistmoodi „ilusama keele” vajadus lööb Lembitu puhul välja siis, kui ta armub Mõra peretütresse Agnesesse. Armuigatsus sunnib teda valima sellist stiilikoodi, mis eristuks isegi koolitundide ja Minna peenest eesti keelest: „Lembitu meelest oli Mõra tüdruk lausa printsess, *sire ja sulnis, kui kasutada Aaviku äsjasoovitatud tuliuusi omadussõnu*, mõtles ta kirjakeeles” (Traat 2010: 72). Lembit on üks tegelastest, kelle sisemonoloogid ja mõttekäike romaanis esitatakse ning nende juures teeb asja intrigeerivamaks see, et koha ja keele ühtsus ei toimi tal alati harjumuspäraselt, ilmneb teatav kompensatsiooni- ja vastandumismehhanism. Aaviklik kirjakeel tuleb ta mõtlemisest ju ikkagi kodukandis, pärast seda aga, kui ta kolib Tallinna ja peab igapäevases suhtluses õppima kasutama tallinna keelt, muutuvad ta mõtted samal ajal tartukeelseteks. Muidugi ei tule selles muutuses otsida enam esteetilisi põhjusi, pigem tähistavad need keelilised ümberlülitused Lembitu enesemääratluslikke otsinguid.

Lembitule on teoses antud ka ainuisikuline õigus otsesõnu tõsta päevakorda lõunaeesti keel(t)e olemasolu küsimus. Lembit armastab teistele ajalehte ette lugeda või siis ümber jutustada. „Õelate lambis” on pikem lõik, kus tegevus toimub 1938. aastal ja Lembit jutustab teistele ümber tartu keeles Postimehest loetud juttu Sangaste krahvi Friedrich Bergi surma kohta, tuues

sisse ka otsese ajalehetsitaadi, mis tekitab probleemi: „Sangaste rüä juubelil om ta Vanemuisen pidänu kõne.” Lembit luges ajalehest rõhuga: „*puhtas ja selges võru keeles*. Kas sääne kiil om oleman?”” (Traat 2010: 93.) Siin on tegemist topeltprobleemiga, sest ajalehes on viga, Sangaste ei ole Võrumaal, ta on Valgamaa selles osas, mis varem kuulus Tartumaa alla. Hendrik on pealekauba Bergiga kohtunud ja temaga tartu keeles juttu ajanud. Otsest vastust Lembitu küsimusele tekstis pole, kuid Hendriku ja Lembitu arupidamine võru ja tartu keele üle jätab raamatusse varjatud kinnituse, et need keeled on olemas. Tegelaste vestluse laad pole mõistagi selline, et hakata vedama seal juuspeeneid eraldusjooni murde ja keele vahele, oluline on see, et keelelise tegevuse enesepeegeldus tekib.

Otsest küsimist keele järele pole Traadi loominguks palju, kuid see küsimus saadab vaikselt siiski ka varasemaid tekste. Pikemas novellis „Armuvägi” tuleb aastal 1800 riiginõunik Tumanski üles kirjutama Rannu pastori Seideri raamatuid, ta satub silmitsema tartukeelsete tekstidega paberilehti ning pastor peab seletama: „Vaim on tartu keeles *Geist*.” „Kas niisugune keel on ka olemas?” Riiginõunikus ärkab hetkeks omaaegne teadmishuvi, ta vinges karmis näos praguneb midagi. „Peterburi kubermangus sellist ei olnud. Oli küll soome, isuri ja tšuudi keel... Ma kirjutasin seal Teaduste Akadeemia jaoks rahvaid üles.” „Otsekui keiser Augustus enne Jeesuslapse sündimist,” vilksatab pastori peas. „Ja nüüd kirjutad üles minu raamatuid, pimedusejünger!” Ta lausub malbelt, kuid väärilt: „Tartu keelt kõneldakse ainult siin, Põhja-Liivimaal” (Traat 1989: 140–141). See lõik kõlab manifestatsioonilisena: keele olemasolu saab kinnituse, kinnituse saab ka selle keele jõud ning võime avalduda kirjalikuski tekstis. Kas „Õelate lampi” kirjutades meenus Traadile ka „Armuvägi”, pole teada, kuid mingis mõttes sama küsimuse ülekordamisena ja kinnitusena mõjub arutlus Sangaste rukki isa ja tema keeleoskuse üle.

III

Siinse ülevaate ja arutluse lõpetuseks on põhjust tagasi tulla koha loo ja keele loo suhete juurde. Neis suhetes on palju tahke, olgu siin pööratud tähelepanu vaid kahele olulisemale kontsentrile. Esiteks, Traadi poeetiline „ruumiehitus” on mastaapne ning võib küsida, kas seda saab ühtlasi vaadelda ka „keeleehitustööna”. Palanumäe, mida romaanisarjas kirjeldama hakatakse, asub (samuti fiktiivses) Tsirgusilma vallas, mis siis romaanisarja keskel, XX sajandi alguses liidetakse naabervallaga. Lähim suurem keskus on palanumäelaste jaoks Nuustaku (Otepää), mõnevõrra kaugemale jääb Tartu, kuhu maarahvas siiski samuti mõnikord satub. Kui neid ja kõiki teisigi tekstis leiduvaid vihjeid arvesse võtta, siis leiab Palanumäele ja Tsirgusilmale maakaardil enam-vähem täpse koha ja pole põhjust imestada, kui see koht satub Kuutsemäe kanti. Selle ehitustööga Traat aga ei piirdu, peamiselt luulevormis ja juba varem on ta sarnasel moel loonud „Harala elulood”. Mõnest luuletekstist selgub seegi, et Harala ja Tsirgusilma on omavahel seotud, igal juhul ei tohiks nad teineteisest olla kaugel. See ruumikujutus jätab kokku väga süsteemse mulje, aga kas sellele vastab ka keelelooline süsteemsus? Siiski mitte päriselt, kuigi suure romaanitsükli raames on Traat tartu keelega seotud

küsimusi põhjalikult kaalunud. Kui liikuda Palanumäe romaanide juurest eemale, siis keelelist päris homogeenset tervikut ei teki, kuigi haakumisi on ikka. Nagu eespool öeldud, on Traat oma loomingus katsetanud erinevaid keelelisi lahendusi ja selle tõttu ei saagi päriselt eeldada, et romaanitsükli süsteemsus avalduks tingimata ka mujal. Tundub, et kõige suurem nihe tekib ikkagi just „Harala elulugudega”, kus esineb küll mõnel määral tartu keelt, kuid tüüpilisem on see, et lõunaeesti inimesed (sõltumata sünniaastast) saavad pärast surma oma asjadest rääkida põhjaeesti keeles.

Keele loo ja koha loo suhete teine olulisem külg võiks antud juhul puudutada üldisemat intentsiooni, mis võiks olla nendesse lugudesse kodeeritud. Toodud näited jätavad mulje, et tartu keele lugu on allakäigu lugu. Aga kas seda ikkagi on Palanumäe lugu? Kas ei kannusta sarja pealkiri meid, ja siis ka romaani tegelasi, hoopis vastupidisele – tõusule? See on tõepoolest nii ja vist oleks liialdus arvata, et Traat täitis neli rasket köidet sõnadega lihtsalt selleks, et kirjutada suurt iroonilist parafraasi pealkirjale. Seda, et pealkiri võiks tähendusi koondada, räägib ka kirjanik ise: „Aga kandev idee, mida Tammsaare romaanist nii kangesti taga aeti? Kus on Traadi kandev idee? „See on pealkirjas,” ütleb kirjanik lühidalt” (Palli 1999: 33). Aga kuidas see kandev idee seal ikkagi on?

Tõepoolest, sari räägib ikkagi talupoeglikust edasiliikumistungist, mis takerdub halbadel aegadel, aga elab siiski edasi ja on ilmne, et traadilik eluvaade seda liikumist ja elamist väärtustab. Samas oleks tulevastel tõlgendajatel põhjust olla ka ettevaatlik üheplaaniselt ideologiseerivate seletustega. Pikema mõtiskluse järel võiks jõuda oletuseni, et pealkiri „Minge üles mägedele” on ambivalentse tähendusega. Sõnad on laenatud Mihkel Veske luuletusest „Ilus oled, isamaa!”, mis ilmus esmakordselt trükis 1884. aastal. Sarja esimeses jaos peab kooliõpetaja Teder kõnet Hendriku ja Mai pulmas 1885. aastal ning tsiteerib ka seda värssi (Traat 2008: 183). Tegemist on sellesama tegelaskujuga, kes innukalt ja pisut koomiliselt võitleb tartu keele vastu ja teeb seda isamaaliste aadete nimel. On võimalik spekuloida sellegagi, et emakeelest loobus tegelikult ka mulgi päritolu Mihkel Veske, kes pidas õigemaks luuletada eesti kirjakeeles. Romaanisarja vaatluses on muidugi tõsikäändlam jälgida seda, kuidas ja mis tingimustel pealkiri tekstis kaasa kõlab. Kõikide nende kõlamiste asjus pole praegu võimalik pead anda, aga sarjast välja kirjutatud tekstikohti kõrvu seades on huvitav märgata, et fraasiga „minge üles mägedele” seostuvad kõrvaltegelased, kes on ka esitatud leebelt humoorika vaatenurga kaudu. Näiteks satub romaanis „Haamri all” tundelise hoogu pangaametnik Reinson, kes on ju Palanumäel käimas õige kurbadel põhjustel: „Reinsoni silmadesse ilmus luuleline läige. Vaimustusest pead raputades üritas ta deklameerida: *Minge üles mägedele...*” (Traat 2009c: 475). Romaanis „Naised ja pojad” ehitatakse Palanumäele torn, kust mihkelveskeliku paatosega on eriti hea all laiuvat maad silmitseda. Aga sellegi paatose toob Traat väikse naljaga maale ikkagi lähemale: „...ilus oli elada niisugusel maal ja sellises kohas, kus mitte ainult inimesed, vaid ka hobused olid võtnud juhtmõtteks: minge üles mägedele!” (Traat 2009c: 568–569). Kui teada, et seesama torn kukub romaani kaheteistkümnendas osas kokku, siis muutub see hobuste juhtmõte eriti kahtlaseks. Aga kas siiski olematuks?

Nendele küsimustele polegi plaanis leida ühest vastust. Romaan on lõuna-eestluse languse ja eestluse tõusu lugu, torni ehitamise ja torni kokku-

kukkumise lugu, visaduse ja nõrkemise lugu, oma riigi saamise ja kaotamise lugu. Kui need küsimised pealkirja kohta siin millekski võiksid head olla, siis vast kõige rohkem selleks, et edaspidi märgataks Traadi paatose kahetisust ning seda, et languse lugu ja tõusu lugu võivad mõnikord kokku kuuluda.

Kirjandus

- A n n u s, Epp 2011. Mats Traat ja aurukatel. Kirjandusinimese monoloog kooliõpilase vahelehuüetega. – Looming, nr 11, lk 1576–1583.
- K a i n t s, Holger 2010. Kolm kaalukat raamatut Mats Traadilt, neljas tulemas. – Sirp 15. I.
- K ü n s t l e r, Peeter 1999. Muistse mulla lõhn. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 882–883.
- P a l l i, Ilmar 1999. Mats Traat: 20. aastatel olime arukamad. – Luup, nr 21, lk 32–33.
- P a l l i, Ilmar 2010. Mats Traat autojuhile: Keera ringi, Kuudsele on Ameerika tulnud! – Maaleht 10. VI.
- T a m m i s t e, Mari-Liis 2008. Järelsõna. – M. Traat, Minge üles mägedele. 1. köide. Tartu: Ilmamaa, lk 899–903.
- T r a a t, Mats 1989. Umbsõlm. Armuvägi. Tallinn: Eesti Raamat.
- T r a a t, Mats 2008. Minge üles mägedele. 1. köide. Tartu: Ilmamaa.
- T r a a t, Mats 2009a. Kirjanik murdega kimbus. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VIII 2008. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 105–114.
- T r a a t, Mats 2009b. Minge üles mägedele. 2. köide. Tartu: Ilmamaa.
- T r a a t, Mats 2009c. Minge üles mägedele. 3. köide. Tartu: Ilmamaa.
- T r a a t, Mats 2010. Minge üles mägedele. 4. köide. Tartu: Ilmamaa.

The Story of Palanumäe and a Language

Keywords: Estonian literary history, regional literature, literary dialect, South Estonian language, Mats Traat

The article examines the language use, with related cultural attitudes and identity manifestations, in the novel series *Minge üles mägedele* („Over the Mountains”) by Mats Traat. Most of the character speech in the novels represents South Estonian, more specifically, the Tartu language. The narrator’s speech, however, is in standard Estonian, which is largely based on North Estonian dialects. Such division is typical of South Estonian prose, although not absolute. Notably, this novel series by Traat stands out in Estonian literary history as the most voluminous text of fiction where the Tartu language is consistently used. Moreover, the fate of the Tartu language develops into a side topic constantly cultivated. The language use of Traat’s characters has been most wittingly designed and also used as a means of character individuation, with frequent language conflicts and attempts at self-definition on language basis. The story of the language becomes increasingly related to that of a place called Palanumäe ‘Burnt Hill’ in the novel. The image of a hill or mountain actualising the vertical dimension the novel can as well be perceived as a plexus of discordant up and down movements.

Mart Velsker (b. 1966), MA, researcher, University of Tartu, mart.velsker@ut.ee